

Cackowski, Stefan

Leonid Żytkowicz historyk dziejów gospodarki i społeczeństwa

Czasy Nowożytne 9(10), 17-24

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stefan Cackowski
(Toruń)

Leonid Żytkowicz historyk dziejów gospodarki i społeczeństwa¹

Z bibliografii i z treści prac naukowych Profesora Żytkowicza wynika, że sprawy gospodarcze i społeczne znajdowały się w kręgu Jego zainteresowania już w wileńskim okresie. Świadczy o tym rozprawka pt. „Stosunki skarbowe W. Ks. Litewskiego w dobie insurekcji kościuszkowskiej” (1935), w całości poświęcona źródłom dochodów i celom wydatków rządu powstańczego. Forma zaprezentowania tematu jest narracyjna, ale w aneksie jest rodzaj bilansu, z wyszczególnieniem kwot przyjętych i wydanych, z podaniem tytułów przychodów i rozchodów. Taka była wówczas metoda. W monografii o rządach Repnina na Litwie (1938) jeden rozdział (V) przedstawia sprawy gospodarcze, skarbowe, od strony organizacyjnej i działalność powołanych do ich zarządzania instytucji (urzędów), tj. Departamentu Skarbowego i Departamentu Ekonomicznego w Najwyższym Rządzie Litewskim. Tu zostały przedstawione dość wnikliwie źródła dochodów, w tym podatki i cła, oraz sprawy monetarne, zaopatrzenie w sól, zarząd ekonomii i innych dóbr skarbowych. Sposób przedstawienia jest również narracyjny. Natomiast rozdział o stosunkach społecznych zawiera już tabelaryczne ujęcia dynamiki i struktur ludności. Jego treść obejmuje całe społeczeństwo Litwy, wszystkie jego warstwy, ich położenie prawne i materialne oraz stosunek do nich władz rosyjskich. Widać instrumentalne traktowanie każdej grupy społecznej i ogólnie pogorszenie ich położenia: szlachty – politycznego, mieszczan – prawnego i finansowego, chłopów – społecznego i materialnego, urzędników – prestiżowego przez ograniczenie dostępu tylko do niższych stanowisk, duchowieństwa – kompetencyjnego przez carskie kreowanie organizacji kościelnej i osłabienie związków z Rzymem.

¹ Temat został ujęty w formę syntetycznych informacji o kierunkach badań Profesora. Dokumentację pełną stanowi publikowana w tym tomie przez K. Zielińską-Melkowską *Bibliografia*, do której będzie odesłanie w niektórych sprawach, bez podawania tytułów i opisu bibliograficznego.

Publikował też Profesor w wileńskim okresie recenzje prac naukowych o problematyce gospodarczej, lub zawierających tylko jej elementy, np. o rzemiośle szklanym w Wilnie, o kwestii chłopskiej w reformach rosyjskich 1861 r., o miastach².

Problematyka gospodarcza i społeczna pojawia się jako główny zakres tematyczny prac Profesora w okresie powojennym, toruńsko-warszawskim, świadomie ukierunkowana na gospodarkę i społeczność wiejską w XVI–XVIII wieku, a więc na dział najważniejszy, podstawowy w tym okresie, dający główną część dochodu ludności i państwa. Tylko dwie publikacje dotyczą innych działów: miast bałkańskich i handlu Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII wieku³. Podjęcie badań problematyki wiejskiej, agrarnej, było poprzedzone wydawaniem źródeł o tematyce gospodarczej (inwentarze), co zaprezentował w swym artykule prof. A. Tomczak. Stały się one impulsem i bazą podstawowych badań Profesora. Ich wyniki zawarte są w monograficznych studiach nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych i nad wydajnością gospodarki rolnej na Mazowszu oraz w syntetycznych dziejach polskich chłopów w okresie gospodarki pańszczyźnianej⁴ i w licznych artykułach problemowych i porównawczych. Dokonał w nich Profesor głębokiej analizy złożonej rzeczywistości gospodarczej od stanu i rozwoju sił wytwórczych, przez różne odmienności (prawne, terytorialne, czasowe) stosunków produkcji, do funkcjonowania gospodarki wiejskiej i jej efektów w różnych rejonach Polski, w różnych typach majątków i w różnych rodzajach własności ziemi oraz dał syntetyczny obraz społeczności chłopskiej.

Nie jest zadaniem tego artykułu-referatu przedstawianie do jakich wniosków doszedł Profesor w poszczególnych pracach-studiach. Można ogólnie stwierdzić, że zbadał, wyjaśnił i ocenił wielkość-areal gospodarstw chłopskich i folwarków, ich organizację i wyposażenie w środki produkcji, charakter i kierunki produkcji, strukturę upraw, wydajność produkcyjną i rynkową oraz położenie-sytuację, struktury społeczno-prawne, majątkowe i zawodowe chłopów. Uczynił to szczegółowo w odniesieniu do dóbr kościelnych w Polsce w XVI wieku i w pogłębionych metodycznie studiach nad wydajnością gospodarki folwarcznej i chłopskiej w XVII w. na przykładzie Mazowsza, ale mających walor ogólny dla gospodarki wiejskiej w systemie folwarczno-pańszczyźnianym. To były badania podstawowe, monograficzne.

Ale były też, inspirowane przez publikacje innych historyków, badania niektórych tylko problemów w różnych majątkach, zwykle w wielkiej własności ziemskiej na szerokim obszarze Korony i Litwy oraz poza granicami Rzeczypospoli-

² *Bibliografia*, poz. 4,7, 19, 20, 30, 38.

³ Tamże, poz. 174, 186.

⁴ Tamże, poz. 65, 67, 68, 88, 137, 144, 145.

tej, w Czechach, Słowacji, Wołoszy, na Węgrzech, Bałkanach i Białorusi, a nawet we Flandrii i Brabancji⁵. Choć powstawały na „marginesie” innych prac, były traktowane poważnie, opracowane wnikliwie, z pełną dokumentacją naukową, oceną i wnioskami. oprócz funkcji informacyjnej miały więc i walor poznawczy. Profesor wypowiadał się naukowo, w niejednakowym zakresie, we wszystkich niemal problemach związanych z gospodarką wiejską i ludnością chłopską w czasowych ramach XVI–XVIII wieku. Zainteresowania badawcze Profesora Żytkowicza dziejami społeczeństwa dotyczyły jednej jego części, mianowicie ludności wiejskiej, a ściślej chłopskiej, najliczniejszej w ówczesnym społeczeństwie i wielorako zróżnicowanej, ale o strukturach dość czytelnych, określonych statusem społeczno-prawnym, wyznaczonym przez feudalne stosunki produkcji. Profesor miał pełną wiedzę w tym przedmiocie z literatury, z własnych badań i z rozległej znajomości źródeł, którym poświęcał tyle uwagi i troski edytorskiej. W Jego badaniach i publikacjach naukowych występują społeczności chłopskie od Bałkanów do Inflant w obszarze feudalnej ekonomiki na wschód od Łaby. Bezpośrednie badania Profesora dotyczyły chłopów polskich. Natomiast w odniesieniu do chłopów w innych krajach zabierał głos i zajmował stanowisko w artykułach na podstawie badań autorów „narodowych”. W tej formie publikacji wyrażał krytyczny stosunek do treści i metod, oceniał warsztat naukowy, wskazywał metodyczne i dokumentacyjne możliwości badań, polemizował z interpretacjami i ocenami jeśli tego wymagały oraz proponował dalsze kierunki badań. Przykładem może być artykuł „Chłopi polscy w XV–XVI w.” (1971), będący recenzją i polemiką z książką L. W. Razumowskiej o zbliżonym tytule (Moskwa 1968)⁶. W myśl stale stosowanej zasady *svaviter in forma, fortiter in re* taktownie ale zdecydowanie wykazał słabe strony tej obszernej publikacji, braki w warsztacie badawczym, głównie w podstawie źródłowej i w doborze literatury przedmiotu, oraz błędne interpretacje i oceny, wynikające z założeń metodologicznych i schematów, przyznając słuszość w sprawach oczywistych, zgodnych z wynikami kompetentnych badań. W ten sposób wypowiadał się na temat chłopów Litwy, Białorusi, Ukrainy⁷, a przy okazji syntetycznych informacji o gospodarce południowych sąsiadów, o czym wyżej wspomniano, także o społeczności chłopskiej w tych krajach.

Wiedzę o polskich chłopach zawarł Profesor w syntezie tej części społeczeństwa Polski, opracowanej pod red. S. Inglota (1971), w której przedstawił chłopów w różnych aspektach w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej oraz dał porównanie położenia chłopów polskich i w krajach sąsiednich⁸. Wykorzystał tu wyniki badań własnych oraz pełną znajomość literatury naukowej.

⁵ Tamże, poz. 112, 118, 141, 143, 146, 158, 166, 171, 199, 205, 220, 234.

⁶ Tamże, poz. 150.

⁷ Tamże, poz. 70, 90, 91, 115, 128, 130, 162.

Do historii chłopów polskich wrócił Profesor po 12 latach w artykułach o przytwierdzeniu ich do ziemi w 1496 r. i bogaceniu się w XVI–XVII wieku⁹. Wydawałoby się, że problemy te zostały już zbadane, wyczerpane; pierwszym zajmowano się od XIX wieku, drugim w latach 50-tych jako rozwarstwienie wsi. W sprawie *glebae adscriptio* Profesor zwrócił uwagę, że zadecydowała o tym obawa szlachty przed wyludnieniem wsi przy swobodnej mobilności terytorialnej, co zapowiadały liczne już w drugiej połowie XV wieku pustki; a więc nie łączy tego prawnego faktu z wprowadzaniem pańszczyzny. Drugi zaś problem, polegający na przejmowaniu ziemi od sąsiadów w zastawne użytkowanie w zamian za udzieloną pożyczkę lub pomoc w zagospodarowaniu ziemi i świadczeniu dworskich ciężarów, Profesor rozważa w kategorii mentalności chłopów, jako część składową ich stylu życia, aktywnego wobec ciężkiego położenia, trudnego losu. Rozpatrując cele bogacenia się części chłopów, osiągniętego najczęściej przy pomocy działalności pozarolniczej, na co zwrócili już uwagę A. Wyczański, A. Mączak, J. Małecki, Profesor wskazywał ich zróżnicowaną wartość. Za racjonalne powody, możliwe do zrealizowania, uznał wyposażenie dzieci, możliwość posłania ich na naukę, zakupienie lub wykupienie gospodarstwa i ewentualne wykupienie się z poddaństwa. Według Profesora pieniądź w ręku chłopów osłabiał zależność poddańczą ich i rodziny, dawał większą samodzielność gospodarczą, lepszą pozycję społeczną, szersze kontakty zewnętrzne, zabezpieczenie losu dzieci, ale także możliwość eksploatacji sąsiadów.

W samym wracaniu do spraw już przedyskutowanych w literaturze naukowej wyraża się jedna z cech metody i postawy badawczej Profesora Żytkowicza, mianowicie ostrożność w uogólnianiu wniosków ostatecznych, zostawienie możliwości kontynuacji badania każdego problemu, jeśli źródła, metody i stan badań pozwolą. Stąd ów powrót do problematyki już zbadanej, dorzucenie jeszcze jednego elementu poznawczego, wyjaśniającego.

Profesor Żytkowicz zabierał też głos w sprawach pryncypialnych podejmowanych w polskiej nauce historycznej. Na konferencji metodologicznej w Otwocku (1950/1951), sesji odrodzeniowej w 1953 r.¹⁰ mówił o zmianach i tendencjach w ustroju agrarnym Polski w czasach nowożytnych, głównie o roli i ocenie systemu folwarczno-pańszczyźnianego. Ustosunkował się do istoty feudalnej gospodarki i metod jej badania w dyskusji nad teorią ekonomiczną feudalizmu W. Kuli i do ujęcia zagadnień gospodarczych Polski w okresie Odrodzenia w serii *Konfrontacje historyczne*¹¹. Nie był natomiast zwolennikiem tzw. modelowych ujęć dziejów czy problemów, wyrażanych wzorami matematycznymi (przy

⁸ Tamże, poz. 144, 145.

⁹ Tamże, poz. 203, 213, 216, 219, 225.

¹⁰ Tamże, poz. 45, 56, 89.

pomocy symboli). Nie widać tego w publikacjach, ale w podejściu do badań. Rozumiał konieczność syntetyzowania szczegółowych wniosków i ocen uzyskanych w badaniach monograficznych, a drogę do syntezy gospodarczego rozwoju kraju widział w badaniach dziejów krajobrazu, jego zmian. Nad tym problemem merytorycznym i metodycznym prowadził formalne i nieformalne dyskusje, na podstawie których tworzył koncepcję badań; była na etapie tworzenia konspektu¹².

Jako pracownik Instytutu Historii PAN nawiązał Profesor oficjalne naukowe kontakty z historyczną nauką Czechosłowacji, Węgier, Rumunii i Bułgarii, zmaterializowane w pobytach-stażach, udziale w konferencjach i dyskusjach, kwerendach archiwalnych, studiowaniu literatury, poznawaniu osiągnięć naukowych. Zaowocowały one w dorobku naukowym Profesora publikacjami przeglądowymi o kierunkach, problemach i wynikach badań w tych krajach w zakresie ustroju agrarnego, stosunków społeczno-gospodarczych, stanu i efektów gospodarki wiejskiej w XV–XVIII wieku. Nie były to tylko sprawozdania z badań, lecz ocena ich i postulaty wynikające z paralelnych ujęć, np. o rozwoju rolnictwa w ziemiach czeskich i w Polsce, o analogiach agrarnego rozwoju Słowacji i Polski, o gospodarstwie wiejskim Polski, Czech, Węgier i Słowacji¹³. Nie będzie przesadą wnioskować, że Profesor w ten sposób uczył i wskazywał drogę badań, a jednocześnie informował o problematyce, warsztacie badawczym i osiągnięciach.

Informacje o badaniach wiejskiego gospodarstwa i społeczeństwa w tej części Europy były też przeznaczone dla europejskiej nauki, z którą Profesor miał kontakty osobiste (np. z prof. R. Romano) i instytucjonalne (np. seminaria z historii gospodarczej Fr. Datini Prato). Widać to z publikacji Profesora w języku angielskim i francuskim, zamieszczanych w wydawnictwach zagranicznych i polskich (także w obcych językach)¹⁴. Realizował tu myśl, wyrażoną w 1974 r. w artykule „W sprawie badań porównawczych nad genezą i rozwojem folwarku pańszczyźnianego”; wspominał o tym na Swym 65-leciu jako o programie¹⁵.

Miał też Profesor kontakty naukowe, prywatne, z historykami w Związku Radzieckim, piszącymi o wiejskim gospodarstwie i społeczeństwie Białorusi, Litwy, Łotwy, Żmudzi (W. W. Doroszenko, D. L. Pochilewicz, E. Tarvel). Śledził pilnie pojawianie się publikacji o tej problematyce (nie tylko wymienionych autorów) na tamtym terenie i poddawał je ocenie w recenzjach sensu stricto i w ulubionych artykułach recenzyjnych, w których uzupełniał faktografią, wprowa-

¹¹ Tamże, poz. 96, 154.

¹² Z autopsji.

¹³ Por. przypis 5, szczególnie poz. 112, 149, 158, 166, 220.

¹⁴ O gospodarce polskiej w językach obcych: *Bibliografia*, poz. 113, 127, 129, 149, 160, 161, 184, 196.

¹⁵ *Bibliografia*, poz. 172. K. Zielińska-Melkowska, *Jubileusz 65-lecia urodzin Profesora Leonida Żytkowicza*, „Zap.Hist.” t. 41: 1976, z. 3, s. 200.

dzał korekty do interpretacji i ocen; są drukowane w Kwartalniku Historycznym, Przeglądzie Historycznym, Zapiskach Historycznych i w Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych¹⁶.

W dorobku naukowym Profesora Żytkowicza dużą część stanowi krytyka naukowa. Dotyczyła przeważnie problemów gospodarczych i społecznych. W licznych recenzjach przedstawiał Profesor swoje oceny treści i metod omawianych prac, bardzo wnikliwie, rzeczowe, konstruktywne, zakończone postulatami badawczymi. Na uwagę zasługują recenzje z okresu, gdy stał się już mistrzem w zakresie metod badawczych i znawcą problemów ekonomiki feudalnej ogólnie, a agrarnej w szczególności, i społeczeństwa rustykalnego.

Często zwykła recenzja nie wystarczała, stosował więc Profesor formę artykułów recenzyjnych, z własnymi tytułami, na marginesie konkretnych publikacji, jednej lub kilku. Dawały one (jak już wyżej wspomniano) możliwość głębszej analizy problemu tytułowego, wprowadzenia uzupełnień do podstawy źródłowej, poszerzenia faktografii, głębszego uzasadnienia wniosków i ocen. Takich opracowań w dorobku Profesora jest sporo, np. „Z badań nad dochodami wielkiej własności w Polsce” (na marginesie pracy A. Wawrzyńczyk), „Produkcja i handel w dobrach Lubomirskich” (na podstawie pracy A. Homeckiego), „Wokół Antoniego Tyzenhauza” (w związku z pracą S. Kościałkowskiego), „Miasto bułgarskie” (o pracy N. Todorowa), „Rolnictwo w północnozachodniej Rosji” (na podstawie pracy zbiorowej pod red. A. L. Szapiro) i inne¹⁷. Należy takie opracowania traktować jako oryginalne prace autorskie.

W krytyce naukowej widoczna jest u Profesora sprawa metod badań. W dłuższej polemice na temat wydajności gospodarstwa wiejskiego na Mazowszu różnice między polemistami wynikały z metody badań: pewne uśrednianie danych i wyników (A. Wawrzyńczyk), pełne dane źródłowe (L. Żytkowicz). Stąd zrodziły się 200-stronicowe „Studia Profesora nad wydajnością gospodarstwa wiejskiego na Mazowszu w XVII wieku”¹⁸.

W metodzie badawczej Profesora Żytkowicza należy podkreślić, co uczynił już w 1975 r. J. Wojtowicz¹⁹, dążenie do zebrania pełnej dokumentacji, jako przesłanki do wnioskowania, przez wyczerpujące wykorzystanie dostępnych źródeł, których przydatność do poznania tematu należy dobrze rozważyć. To jest kanon obowiązujący każdego historyka, ale u Profesora jest szczególnie akcentowany, zwłaszcza w odniesieniu do źródeł masowych i o zjawiskach masowych; zauważmy wszakże, że jest to postulat trudny do realizacji na podstawie źródeł instytucjonalnych, niestatystycznych z okresu do XVIII w., stąd konieczność sto-

¹⁶ Zob. przypis 7.

¹⁷ Bibliografia, poz. 163, 164, 174, 178, 162.

¹⁸ Tamże, s. 137.

¹⁹ K. Zielińska-Melkowska, *Jubileusz 65-lecia urodzin...*, s. 198.

sowania metod szacunkowych. Zgodnie z powyższym założeniem w pracach Profesora aparat dowodowy jest bogaty, zarówno w części źródłoznawczej i w rozbudowanych przypisach, jak i w tablicach statystycznych – materiałowych i wyników.

W recenzjach i artykułach recenzyjnych Profesor uczulał na dobór właściwych metod oraz miar opisu i analizy przy materiale masowym, statystycznym. Preferował np. miary realne (np. dominanta) zamiast abstrakcyjnych (np. średnia arytmetyczna), plony w ziarnach a nie w wysiewie czy zbiorze na jednostkę powierzchni areалу, którego rzeczywistej wielkości i ówczesnej agrotechniki (np. gęstość siewu) nie znamy.

W metodzie badawczej Profesora Żytkowicza widać też ostrożność w formułowaniu uogólnionych wniosków, uznania ich za ostateczne, powszechnie występujące czy obowiązujące. Swoje wnioski zaopatruje Profesor w szereg zastrzeżeń, co pozwala wracać do sprawy, gdy pojawią się odpowiednie warunki, np. nowe możliwości źródłowe czy metodyczne. Stąd czasem tytuły publikacji w formie pytań, np. „Czy załamanie siły nabywczej polskiego zboża?”, „Czy rzeczywiście folwark i rynek na Łotwie?”²⁰. Taka postawa metodyczna nie jest asekurantwem; ona wypływa z charakteru badanej materii i z wykorzystanych, dostępnych aktualnie źródeł, instytucjonalnych przecież, o nie zawsze znanych okolicznościach powstania (zapisu danych), ograniczonych merytorycznie, czasowo i przestrzennie.

I jeszcze jedna cecha metodyczna warsztatu Profesora, mianowicie dążność do badań porównawczych, zaproponowana i uzasadniona w merytorycznym artykule, a realizowana najpełniej w porównawczych studiach nad gospodarstwem wiejskim i sytuacją chłopów w Polsce i w krajach sąsiednich, o czym była wyżej mowa.

Czy osiągnięcia badawcze Profesora Żytkowicza nie miały słabych stron? Fakt prowadzenia polemiki nad kilkoma problemami wskazuje, że istniały odmienne podejścia do ich meritum i do metody badań, Niektóre zostały przez głębszą analizę i dokumentację wyjaśnione (np. wydajność gospodarstwa), inne utrzymały się. Prof. W. Kula nie zmienił swoich ustaleń na temat istoty ekonomiki feudalnej pod wpływem krytyki nie tylko Profesora Żytkowicza, doktor (dziś profesor) A. Mączak bronił swego obrazu gospodarki chłopskiej na Żuławach, głębiej analizując i wyjaśniając wątpliwości recenzenta L. Żytkowicza. Zapewne Profesor Żytkowicz swą krytyką i propozycjami (postulatami) osiągnął zamierzony cel dydaktyczny i naukowy, który sam określał jako „wzbudzanie metodycznej nieufności”, która nie wносиła destrukcji lecz mobilizowała do precyzji.

²⁰ Bibliografia, poz. 180, 182.

Wartość naukowego dorobku Profesora w odniesieniu do gospodarki wiejskiej i do ludności wiejskiej badacze tej problematyki oceniają pozytywnie. Jego ustalenia, wnioski i oceny są w obiegu naukowym w Polsce i za granicą, do nich odwołujemy się często, mają duży walor i trwałość.